

Matthijs Schouten

HET
ANDERE
EN HET
EIGENE

Onze relatie met
natuur en landschap

Noordboek Natuur

© 2022 Matthijs Schouten | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp Barbara Jonkers

Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 785 2

NUR 730 | 410

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	7
Welke natuur?	11
De positie van de zwijgende natuur	21
Al wat wemelt	61
Natuur en muziek	73
Landschap in veelvoud	85
Oriëntatie; heroriëntatie en desoriëntatie	101
Openluchtmusea of levend erfgoed?	123
Daar waar ik niet ben, is het geluk	135
En dan is er altijd nog de vallei van lough barra	147
<i>Noten</i>	155

Voorwoord

Plotseling kwam onze samenleving tot stilstand. Met het uitbreken van de coronapandemie werden we met zijn allen gedwongen in een soort retraite te gaan. Dat bood niet alleen ruimte voor reflectie, maar het leidde er ook toe dat veel mensen hun eigen omgeving herontdekten. Geen reizen naar het buitenland, maar wandelingen dicht bij huis. Velen werden (weer) geraakt door het gezang van vogels, getroffen door de kleur van vlindervleugels en verwonderden zich over de seizoensgebonden veranderingen in de plantengroei.

Deze herontdekking van de natuur, alsmede de ruimte voor bezinning, had gevolgen voor mijn werk. In het afgelopen twee jaar werd ik talloze malen door organisaties en ondernemingen gevraagd om seminars te leiden over de relatie tussen mens en natuur.

Aan het einde van zulke (digitale) bijeenkomsten kwam dan bijna altijd de vraag: ‘Heeft u dat ook op papier?’ Ik putte mijn beschouwingen uit wetenschappelijke publicaties en essays die ik in het verleden geschreven heb en uit gepubliceerde en ongepubliceerde lezingen. Die allemaal opsturen was niet te doen. In een gesprek met Paul Kemmeren kwam het idee op een aantal van deze teksten in een boek te bundelen. Dat heeft geleid tot deze uitgave.

Bij de selectie van de teksten heb ik me vooral laten leiden door de vraag wat inspiratie zou kunnen bieden bij de herontdekking van de natuur. De cultuurgeschiedenis biedt een enorme rijkdom aan verhalen en beschouwingen over de menselijke betrekkingen met natuur en landschap. Het heeft me altijd getroffen hoe veelkleurig de beelden van deze relatie zijn. Deze diversiteit gaf niet alleen verdieping aan de wijze waarop ikzelf keek naar mijn leefomgeving (allerlei beelden uit mijn eigen culturele achtergrond werden minder vanzelfsprekend), maar maakte me er ook steeds dieper van bewust hoe wezenlijk het contact met de natuur is voor menselijk welzijn.

Ik heb geprobeerd iets van de veelkleurigheid aan beschouwingen in deze bundel te laten doorklinken. Twee grote liefdes – Ierland en het Oosten – treden hierbij vrij prominent naar voren. Ierland is een tweede thuisland geworden; ik heb er meer dan veertig jaar onderzoek verricht en onderwijs gegeven. Sinds mijn studietijd heb ik me verdiept in de culturen van Azië en heb ook veel door dat werelddeel gereisd.

Sommige teksten in deze bundel zijn ongemoeid gelaten. Andere heb ik deels herschreven en geactualiseerd. Weer andere vormen een combinatie van diverse lezingen of essays.

Nu we uit de retraite komen, kan de herontdekking van de natuur gemakkelijk weer aan kracht verliezen. Ik hoop met deze bundel de lezer te helpen de nieuwe relatie te bestendigen.

Welke natuur?

‘Er is toch geen echte natuur meer in Nederland?’ Deze uitspraak hoor ik met regelmaat van studenten wanneer ik college geef over natuurbehoud. Aan de andere kant stelde een invloedrijk bewindspersoon zo’n tien jaar geleden: ‘Als ik naar een bloeiend aardappelveld kijk, zie ik de mooiste natuur die er is.’ Het beeld van natuur blijkt bepaald niet eenduidig in onze samenleving.

Een van mijn promovendi, Marjolein Kloek, interviewde voor haar proefschrift 1050 Nederlanders tussen 18 en 35 jaar over hun perceptie van natuur.² Ze vroeg onder andere naar associaties bij het woord ‘natuur’. De meest voorkomende associatie was ‘bos’, gegeven door twee derde van de ondervraagden. Vervolgens kwamen ‘dieren’ en ‘planten’. Vaak werden ook bepaalde landschapstypen genoemd, zoals bergen, heide en strand.

De ondervraagden waren allen Nederlanders, maar hadden verschillende etnische en culturele achtergronden. Van een derde was die Turks, van een derde Chinees en van nog een derde Nederlands. De geënquêteerden met een Turkse of Chinese achtergrond noemden vaker dan degenen met een Nederlandse afkomst termen die niet verwezen naar landschappen of naar groepen van levende wezens. Dat waren bijvoorbeeld ‘natuurlijke processen’, ‘gezondheid’, ‘schone lucht’, ‘aarde’ en zelfs ‘alles’. De onderzoekster toonde hun ook foto’s van landschappen met een verschillen-

de mate van menselijke invloed. De ondervraagden met een Turkse en Chinese achtergrond bleken, in tegenstelling tot degenen met een Nederlandse afkomst, ook sterk gecultiveerde landschappen vaak als natuur te betitelen.

We moeten dus voorzichtig zijn als we de term 'natuur' gebruiken. Wat we als natuur zien, wordt bepaald door onze persoonlijke ervaringen en levensgeschiedenis. Iemand die in de stad opgroeit, ontwikkelt vaak andere percepties dan iemand die op het platteland thuis is. De reiziger naar de wildernisgebieden op deze aarde vormt andere beelden dan iemand die niet verder komt dan de eigen achtertuin.

Van net zo groot belang echter is de culturele context waarin we opgroeien. Verschillende culturele omgevingen dragen verschillende overtuigingen en opvattingen met zich mee die, wanneer we in zo'n omgeving leven, deel worden van ons eigen wereldbeeld. Het natuurbegrip is daarmee ook plaats- en tijdgebonden. Wanneer we, hier in het Westen, nu het woord natuur gebruiken, denken we vooral aan concrete landschappen, aan ecosystemen, aan een ruimte bevolkt met planten en dieren. Maar dat is een relatief moderne invulling van het begrip. Het woord natuur komt van het Latijnse *natura* en dat vormt de vertaling van het Griekse *physis*. Beide woorden zijn afgeleid van werkwoorden die de betekenis hebben van 'geboren worden', 'groeien' of 'opgroeien'. Die afleiding wijst erop dat het woord natuur oorspronkelijk verwees naar de aard der dingen, naar dat wat de dingen 'aangeboren' is en wat zichtbaar wordt in hoe ze zich ontwikkelen. In de klassieke filosofie kreeg het woord ook de betekenis van orde of wetmatigheid (hetgeen nog hoorbaar is in de wijze waarop wij de begrippen 'natuurlijk' en 'onnatuurlijk' gebruiken). In deze zin werd het vaak gebruikt als synoniem voor het woord kosmos.³

Een vergelijkbare invulling vinden we in andere culturen, bijvoorbeeld in China waar het begrip natuur wordt weergegeven met karakters die letterlijk ‘vanzelf-zo’ betekenen. Deze naamgeving stelt de spontane aard van natuurlijke verschijnselen centraal.

In het Westen zijn we het begrip ook meer en meer gaan gebruiken als aanduiding voor het andere dan het menselijke, namelijk dat deel van de schepping dat zonder rede of (eeuwige) ziel is, en ook voor het niet door de mens gemaakte. Zo werd natuur een tegenhanger van cultuur.

In veel andere culturele tradities heeft deze tegenstelling tussen natuur en cultuur zich niet of niet zo sterk voorgedaan.

Wanneer we natuur en cultuur als verschillende domeinen zien, levert dat vragen op die ook van praktische betekenis zijn. Toen ik student was, definieerde mijn leermeester in de vegetatiekunde, Victor Westhoff, natuur als: ‘De kosmische werkelijkheid die door de mens waargenomen en ervaren kan worden, in zoverre die geheel of grotendeels buiten de menselijke invloed tot stand gekomen is.’⁴ Wat, echter, betekent ‘grotendeels’? Hierover is heel wat gediscussieerd in kringen van natuurbeschermers. Bij hoeveel menselijke invloed houdt de waarneembare werkelijkheid op natuur te zijn? Op welke landschappen moet natuurbehoud zich richten? Mogen we natuur beheren?

Al is het debat nog altijd niet uitgewoed, en in recente tijd zelfs weer opgelaaid, er is in de loop van de tijd wel een pragmatische oplossing voor deze vraagstukken ontwikkeld. Daarbij wordt de kwestie vanuit twee niveaus benaderd, het niveau van elementen en dat van systemen. Op het niveau van elementen kunnen we stellen dat rotsen, water, aarde, planten en dieren en zelfs de mens als organisme deel uitmaken van de natuur. In die zin is natuur

overal. Op het tweede niveau, dat van (eco)systemen en landschappen, wordt vaak een door Westhoff naar voren gebracht criterium gehanteerd: de spontane vestiging van planten en dieren. Dan komen we bij het domein waar veel natuurorganisaties zich in de praktijk vooral op richten: omgevingen die al dan niet door de mens beïnvloed zijn, maar waar het merendeel der planten en dieren zich spontaan gevestigd heeft. Daarbij horen dan min of meer natuurlijke ecosystemen, traditionele agrarische landschappen met veel wilde planten en dieren, natuurontwikkelingsgebieden en zelfs delen van een stedelijke omgeving. Aardappelvelden echter niet. De aardappel maakt (als element) wel deel uit van de natuur, maar volgens bovenstaand criterium vormen aardappelvelden cultuurlandschappen.

Hier gaat het dan wel om de perceptie van de natuurbeschermer. De boer kan daar heel anders over denken.

Dimensies van het natuurbegrip

Opvattingen over wat natuur is en wat niet vallen volgens milieufilosofen onder de cognitieve dimensie van het natuurbegrip. In het natuurbegrip liggen echter nog andere betekenissen besloten. De milieufilosofie spreekt over de normatieve en de expressieve dimensies.⁵ De normatieve dimensie houdt verband met waarden die we aan de natuur toekennen en met normen voor menselijke omgang met de natuur. De expressieve dimensie heeft betrekking op onze beleving van de natuur.

Over de waarden van natuur en over de vraag hoe we met natuur dienen om te gaan is in de afgelopen halve eeuw enorm veel geschreven. De door menselijk handelen veroorzaakte milieuproblemen en de achteruitgang van de biodiversiteit hebben in allerlei kringen tot uitvoerige ethische reflecties geleid. In de milieufilosofie trad het begrip grondhouding ten aanzien van de natuur sterk

op de voorgrond. Daarbij gaat het om het geheel van opvattingen en overtuigingen met betrekking tot de natuur en om het daaruit voortkomende waardenperspectief dat onze houding en ons handelen bepaalt. Er werden door filosofen verschillende indelingen van grondhoudingen ontwikkeld. In ons land is de indeling van Wim Zweers van grote betekenis geworden.⁶ Hij schetst een schaal van grondhoudingen (hij spreekt zelf van modellen) waarin aan de ene kant de mens centraal staat (antropocentrisch) en aan de andere kant het ecosysteem (ecocentrisch). Hij geeft als benamingen: de mens als despoot, als verlicht heerser, als rentmeester, als partner van de natuur en als participant aan de natuur.

Deze indeling bleek ook goed bruikbaar bij de vergelijking van diverse culturele tradities in hun visies op de relatie tussen mens en natuur. Waar de westerse cultuur zich nogal heersend opgesteld heeft en de mens buiten en boven de natuur plaatste, komt in het jodendom en de islam vooral de houding van rentmeester naar voren. In de culturen van Azië en in veel tribale tradities zijn partnerschap en participatie toonaangevend.

Zweers onderscheidt aan het eind van het door hem ontwikkelde systeem van grondhoudingen nog de *'unio mystica'*. Hij ziet deze 'als een soort grensmogelijkheid, misschien ook een extreme vorm van het participatiemodel'. Het gaat hier om de 'directe spirituele ervaring van eenheid met de natuur'. Hij is er nogal kort over omdat hij deze ervaring verwijst naar het domein van de religie, terwijl hij in zijn werk vooral op zoek is naar 'wereldlijke alternatieven voor het instrumentalisme', dat wil zeggen voor een benadering van de natuur in termen van nut en gebruik.

We kunnen er echter niet omheen dat de overtuigingen die verankerd liggen in de verschillende grondhoudingen vaak ook een religieuze dimensie hebben. Zelfs in een geseclariseerde

samenleving zoals de onze, is de echo van traditionele religieuze beschouwingen over de plaats van de mens op aarde nog altijd hoorbaar.

De *unio mystica* is echter wel een ‘grensgeval’ in die zin dat hierin de persoonlijke ervaring centraal staat. In de andere grondhoudingen spelen maatschappelijke en culturele overtuigingen en zienswijzen een grote rol. Maar de wijze waarop de natuur beleefd wordt is ook daarin niet zonder betekenis (de drie dimensies van het natuurbeeld zijn niet onafhankelijk van elkaar).

Ik heb talloze vergaderingen over natuurbeleid en bijeenkomsten van stakeholders rond de inrichting van landschappen en natuurgebieden meegemaakt en wat me daar altijd weer trof is hoe de expressieve dimensie van het natuurbeeld in de gesprekken kan resoneren zonder dat dat expliciet gemaakt wordt. Wat mensen mooi vinden in de natuur, of juist onaantrekkelijk, de emoties die de natuur oproept, dat alles speelt wel degelijk mee, maar de argumenten die in dit soort bijeenkomsten naar voren komen zijn veelal vooral verstandelijk van aard. Dat leidt ook regelmatig tot onbegrip tussen partijen. De ‘professional’ spreekt vanuit een positie van ‘objectiviteit’ en gebruikt termen als ‘proces’, ‘systeem’, ‘biodiversiteit’; belanghebbenden voor wie beleevingsaspecten vooropstaan, hebben daarbij vaak het gevoel niet gehoord of niet serieus genomen te worden.⁷

Ik heb in mijn loopbaan vele ‘professionals’ op het gebied van natuurbehoud ontmoet, en ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat ook voor hen de ervaringsdimensie wezenlijker is dan ze vaak zelf zullen toegeven. In het kielzog van de film *De nieuwe wildernis*, die in 2013 in première ging, maakten de producenten een documentaire waarin zeven bekende Nederlanders in de Oostvaardersplassen geïnterviewd werden over hun visie op de natuur.⁸ Ik

mocht de interviews afnemen. Een van de geïnterviewden was Frans Vera. Bij herhaling stelde ik hem de vraag waarom de Oostvaardersplassen hem zo na aan het hart lagen. Waarom bleef hij zich – zelfs bij alle tegenwind en kritiek die hij ervoer – voor het gebied inzetten? Hij antwoordde steeds in objectieve en rationele termen: ‘herstel van het natuurlijke proces’, ‘het belang van het wetenschappelijke experiment’. Aan het eind van een lange dag (voor elk interview was een hele draaidag uitgetrokken) stelde ik de vraag nog eens. Frans – net als ik nu tamelijk vermoeid – was even stil en verzuchtte toen: ‘Alleen in een wereld waarin wildernis is en mag zijn, wil ik leven.’ En hier waren we ineens midden in de expressieve dimensie van het natuurbegrip.

Het leven zelf

Het natuurbegrip is gelaagd en complex. Bovendien leven we in een tijd waarin grote, overkoepelende verhalen – ook over natuur – aan betekenis lijken te verliezen en de instituties die zulke verhalen verkondigen minder en minder worden vertrouwd. Mensen maken hun eigen verhalen. Verder is onze samenleving multicultureel geworden in die zin dat we nu toegang hebben tot allerlei beelden en opvattingen uit andere culturele tradities dan de westerse. Als gevolg zijn er in onze samenleving vele beelden van natuur. Er is de natuur van de natuurbeschermer, van de boer, van de recreant, van de spirituele zoeker, van de westerling, van de niet-westerling.

Tegelijkertijd echter leven we ook in een tijd van nationale en mondiale crises. Hoe we het natuurbegrip ook invullen, we kunnen er niet omheen dat het – door ons eigen toedoen – niet bepaaldelijk goed gaat met onze aardse leefomgeving. Dat heeft grote gevolgen voor de niet-menselijke medebewoners en bedreigt uiteindelijk ook ons eigen welzijn. Om deze crises het hoofd te bieden is meer dan ooit een gemeenschappelijke inzet nodig.

In het kader van voornoemde documentaire interviewde ik ook de fotograaf Frans Lanting. Hij stelde: 'Ik probeer bewust het woord 'natuur' te vermijden en vervang het door het woord 'leven'. Natuur dat zijn we zelf. En ik denk dat we snel naar dat bewustzijn moeten toegroeien.'

Hij raakt hier een wezenlijk punt. De wijze waarop we het natuurbegrip invullen, zegt uiteindelijk niet zoveel over de wereld buiten ons, maar vooral iets over de wijze waarop we onszelf zien en over de plaats die we ons toedichten op deze aarde.

En dat is misschien wel wat deze tijd vooral van ons vraagt: om bewust stil te staan bij de vraag welke plek we willen innemen in de grote gemeenschap van leven op deze planeet. Als we de vele verhalen over de 'natuur' in dit licht plaatsen, vinden we wellicht een nieuw verhaal dat ons zal helpen een duurzame toekomst te ontwikkelen.